

ISSN 2411-4758 (Print) 2518-1602 (Online)

Native word in ethnocultural dimension, Drohobych, Posvit, 2019, pp 68-77.

DOI: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2019.181385>

УДК 811.161.2'344

ЗАКОНОМІРНОСТІ СПОЛУЧУВАНОСТІ ФОНЕМ У ДВОФОНЕМНИХ СЛОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Степан СЕНЬКІВ

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) senkivstepan@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3588-4611>

Research ID: AAC-8021-2019 <http://www.researcherid.com/rid/AAC-8021-2019>

Статтю подано до редакції / The article is submitted to the editorial board: 23.10.2019.

Статтю опубліковано / The article is published: 15.11.2019.

У статті на матеріалі „Великого зведеного орфографічного словника сучасної української лексики” проаналізовано склад двофонемних слів в українській мові та сполучувальні можливості окремих фонем у двофонемних словах, побудовано моделі двофонемних слів сучасної української літературної мови. З’ясовано, що у сучасній українській мові серед двокомпонентних моделей із першим компонентом голосною фонемою характерними є такі поєднання елементів у двофонемній дистрибутивній структурі із першою голосною фонемою як „голосна + щільна” (18) та „голосна + напіввідкрита” (12), а серед двокомпонентних моделей із першим компонентом приголосною фонемою характерними є такі поєднання елементів у двофонемній дистрибутивній структурі із першою приголосною фонемою: „щільна + голосна” (22), „напіввідкрита + голосна” (14), „зімкнуто-проривна + голосна” (13). Такі дистрибутивні структури двох фонем не є типовими для сучасної української мови.

Ключові слова: фонема; модель моделювання; слово; сполучуваність; дистрибутивна структура.

REGULARITY OF THE PHONEME COMBINABILITY IN TWO PHONEMIC WORDS IN MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

Stepan SENKIV

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the Ukrainian Language of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) senkivstepan@ukr.net

To study the peculiarities of the phoneme combinability in two phonemic words the author uses mathematical methods that describe language phenomena. Linguistic models help to reveal the regularity of the phoneme combinability in two componential words that enables to point out the interrelation between the language facts. To determine the line of the development of the phoneme combinability it is necessary to state the reasons of the emergence of the restrictions of the combinability. The detailed analysis of the structure of the two phonemic combinations regarding the word forms of a certain lexeme of the native words and borrowings helps to reveal the peculiarities of the phoneme combinability in two phonemic words.

The article is designed to reveal the phonemic content of two phonemic words in the Ukrainian Language, to define the combination ability of certain phonemes, to establish the models of the two phonemic words in modern Ukrainian literary language.

In modern Ukrainian among the two componential models with the first vowel component the most typical are the following: O(/o/)F – 6, O(/a/)F – 5, that is the combination of a vowel with the following fricative. The combination of the elements in two phonemic distributive structure with the first vowel phoneme as “vowel+fricative” (18) and “vowel+half open” (12) are common in the Ukrainian language. Combination of the elements in two phonemic distributive structures with the first consonant component “fricative+vowel” (22), “half open+vowel” (14) “plosive+vowel” (13) appear to be typical. The words containing such structures belong to the periphery of the lexical system in the Ukrainian Language.

These distributive structures of two phonemes are not typical for the modern Ukrainian. This fact is evidenced by the low percentage of the two componential combination of the vowel phonemes with vowels and consonants (16.6%) as well as consonants with consonants and vowels (37.5%). Further research enables to study three phonemic words and find out the peculiarities of phoneme combinability in three phonemic words of the Ukrainian language.

Key words: phoneme; model modeling; word; combinability; distributive structure.

Постановка проблеми. Для дослідження закономірностей сполучуваності фонем у словах сучасної української літературної мови послугуються апаратом лінгвістичного моделювання, де модель – „закономірне розташування елементів у схемах або зразках складних мовних побудов, яке визначається властивостями певної мовної структури і регулярним відтворенням її в мові” (Ганич, Олійник, 1985, с.135). У цьому ж словнику модель – це «парадигматична схема елементів мовної структури, яка властива певній мові, символічне зображення цієї схеми або її частини, що є основою моделювання мови як одного з методів дослідження мови» (Ганич, Олійник, 1985, с.135). В. В. Коптілов зазначає,

що «під моделлю в лінгвістиці розуміють ... деяку типову конструкцію, яка є зразком для утворення речень або словосполучень (у синтаксисі), зразком для утворення слів (у морфології) тощо» (Коптілов, Нікітіна, 1966, с. 40). Лінгвістичні моделі «допомагають виявляти закономірності в мові, встановлювати взаємозв'язки і взаємозалежності між мовними фактами» (Коптілов, Нікітіна, 1966, с. 39). Широкого застосування моделювання набуло в сучасній фонології. Так, В. С. Перебийніс зазначає, що «при моделюванні певного об'єкта можна створити велику кількість його моделей, причому чим складнішим модельований об'єкт, тим більше різних моделей його можна створити» (Перебийніс, 1970, с. 9). Тому моделювання виділяє тільки певні сторони того чи іншого мовного явища, бо, зміна кут зору на це явище, будемо створювати нові моделі.

Аналіз досліджень. Мовні явища статистично-математичними методами описували такі вчені, як Р. Г. Піотровський (Пиотровський, 1970), О. І. Мельничук (Мельничук, 1974), І. І. Ревзін (Ревзин, 1977). Використання цих методів є важливим у лінгвістичному моделюванні, яке необхідно розглядати як «метод дослідження мовних явищ, що ґрунтується на складанні схеми чи моделі мовної одиниці, яка або не піддається безпосередньому спостереженню або відзначається великою складністю» (Ганич, Олійник, 1985, с. 135). Такими мовними одиницями у дослідженні є фонемні української мови, які допомагають скласти моделі виявлених двоконпонентних слів сучасної української літературної мови й проаналізувати сполучуваність фонем у них.

Вперше проблема сполучуваності фонем знайшла своє висвітлення у праці «Основи фонології» М. С. Трубецького (Трубецькой, 2000), окремий розділ якої присвячений проблемі сполучуваності фонем. Дослідник стверджує, що фонемні в кожній мові сполучаються тільки за специфічними для цієї мови законами. Сполучуваність фонем української мови, зокрема приголосних, вже була об'єктом уваги мовознавців, зокрема Є. Тимченка (Тимченко, 1930), який у «Курсі історії українського язика» виділив серед груп приголосних фонем дво-, три- та чотиричленні. Особливості сполучуваності фонем (зокрема структура двофонемних сполучень, частотність кожної в окремих функціональних різновидах української мови) розглянуто в праці В. С. Перебийніс (Перебийніс, 1970) «Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови». Розширюють наші уявлення про сполучуваність фонем української мови дослідження Т. В. Старака (Старак, 1965), Л. М. Гриднєвої (Гриднєва, 1974), І. Ф. Савченка (Савченко, 1972) та ін.

Основну увагу у розглянутих працях зосереджено на двофонемних сполуках, тоді як структури, що виникли при словозміні та по-

ліфонемні структури майже не були об'єктом аналізу. Актуальним залишається дослідження сполучуваності фонем у словах сучасної української літературної мови для виявлення напрямків розвитку сполучуваності фонем у поліфонемних словах української мови і встановлення закономірностей, притаманних фонологічній системі української мови. В українській синтагматичній фонології немає повного опису полікомпонентних дистрибутивних структур слів української мови, що визначають сполучуваність фонем у словах, не з'ясовано причини виникнення обмежень сполучуваності фонем у дво- або поліфонемних структурах слів. Тільки ґрунтовний аналіз структури полікомпонентних сполучень фонем із врахуванням словоформ певної лексеми, у власне українських та запозичених словах дозволить з'ясувати основні закономірності сполучуваності фонем у полікомпонентних, зокрема двофонемних, словах української мови.

Мета нашого дослідження – виявити склад двофонемних слів в українській мові, з'ясувати сполучувальні можливості окремих фонем у двофонемних словах, побудувати моделі двофонемних слів сучасної української літературної мови. Аналіз проведено на основі «Великого зведеного орфографічного словника сучасної української лексики» (Бусел. 2004). За основу беремо систему фонем української мови П. П. Коструби (Коструба, 1963).

Виклад основного матеріалу. Як показують спостереження, у двофонемних словах сучасної української літературної мови виступають такі фонемні:

а: ам, аз, ай, ар, ас, ат, ах, ач, аш;

б: ба, бе;

в: ви;

г: га, ге, го, гу;

д: де, до;

е: ей, ель, ем, ен, ер, ет, еф, ех, еч;

ж: же;

з: за, зо;

з': зі;

і: ід, із, іл., інь, ір

й: я, є, йо;

л': лі, ля;

м: ма, ме, ми, мі, мо, му;

н: на, но, ну;

н': ньо, ню;

о: ов, од, ож, оз, ой, ом, он, ось, от, ох;

п: па, пі, по;

р: ре;

с: се, си;

с': сі;

т: ти, то, та, те, тс. ту;

т': тю;

у: уд, уз, уж, уз, ум, ут, ух;

ф: фа, фе, фу;

х: ха, хе, хн, ху;

ц: це, ци;

ц': ці, ця;

ч: чи, чи;

ш: ша;

У кожному виявленому двофонемному слові для з'ясування дистрибутивних закономірностей враховуємо не тільки сполучуваність фонем, що поділяються умовно на 5 груп (голосні, зімкнуто-проривні, зімкнуто-щільні, щільні, напіввідкриті), а їх моделі, які позначаємо у дослідженні так: О – голосна, Р – зімкнуто-проривні, А – зімкнуто-щільні, F – щільні і N – напіввідкриті.

За „Великим зведеним орфографічним словником сучасної української лексики” у словах сучасної української літературної мови із можливих 228 двокомпонентних моделей із першим компонентом голосною фонемою усього зафіксовано 38 слів (16.6%). Не виявлено моделі ОО, що свідчить про те, що голосні не можуть сполучатися між собою і не утворюють слів української мови. Структура двофонемних моделей слів із початковими голосними фонемами (/a/, /o/, /y/, /e/, /i/, /и/) у сучасній українській мові виглядає таким чином:

Для початкової фонемі О (/a/)

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	О (/a/)				
2 елемент	О	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	0	5	2	1	1

Для початкової фонемі О (/e/)

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	О (/e/)				
2 елемент	О	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	0	3	4	1	1

Для початкової фонемі О (/i/)

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	О (/i/)				
2 елемент	О	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	0	1	3	1	0

Для початкової фонемі О (/o/)

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	О (/o/)				
2 елемент	О	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	0	6	2	2	0

Для початкової фонемі О (/y/)

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	О (/y/)				
2 елемент	О	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	0	3	1	2	1

Найхарактернішими є такі поєднання елементів у двофонемній дистрибутивній структурі із першою голосною фонемою: „голосна + щілинна” (18), „голосна + напіввідкрита” (12), рідше „голосна + зімкнуто-проривна” (5) та „голосна + африкативна” (3). Найбільші сполучувальні можливості має голосна фонема /o/, яка здатна утворити 10 сполук, /a/ – 9 сполук та /e/ – 9 сполук, менші – голосні фонемі /y/ – 7 сполук та /i/ – 5 сполук. Цікаво, що другим компонентом серед усіх зімкнуто-проривних фонем найчастіше зустрічаються фонемі /д/, /т/ (*ат, ет, ід, од, от, уд, ут*), серед африкативних – фонемі /ч/ та /ʒ/ (*ач, еч, удж*), серед щілинних – фонемі /в/, /ж/, /з/, /й/, /с/, /ф/, /х/, /ш/ (*аз, ай, ас, ах, аш, ей, еф, ех, із, ов, ож, оз, ой, ось, ох, уж, уз, ух*), а серед напіввідкритих – фонемі /м/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /р/ (*ам, ар, ель, ем, ен, ер, іл., інь, ір, ом, он, ум*).

Зведена таблиця двокомпонентних моделей із першим компонентом голосною фонемою

Типи фонем	О	Р	А	F	N	Усього зафіксовано
О (/a/)	0	1	1	5	2	9
О (/e/)	0	1	1	3	4	9
О (/i/)	0	1	0	1	3	5
О (/o/)	0	2	0	6	2	10
О (/y/)	0	2	1	3	1	7
О (/и/)	0	0	0	0	0	0
Всього	0	5	3	18	12	38

За „Великим зведеним орфографічним словником сучасної української лексики” у словах сучасної української літературної мови із можливих 152 двокомпонентних моделей із першим компонентом приголосною фонемою усього зафіксовано 57 слів (37.5%). Не виявлено моделей PO, PP, PA, FF, FP, FA, NF, NN, NP, NA, AN, AP, AA, що свідчить про те, що не усі приголосні у двофонемних структурах можуть утворювати слова української мови. Як бачимо, найчастіше приголосні фонemi у двофонемних дистрибутивних структурах поєднуються із наступними голосними фонемами. Структура двофонемних моделей слів із початковими приголосними фонемами у сучасній українській мові виглядає таким чином:

Для початкової фонemi P

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	P				
2 елемент	O	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	13	1	0	0	0

Для початкової фонemi F

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	F				
2 елемент	O	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	22	0	1	0	0

Для початкової фонemi N

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	N				
2 елемент	O	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	14	0	0	0	0

Для початкової фонemi A

№ п/п	Структура сполук				
1 елемент	A				
2 елемент	O	F	N	P	A
Зафіксовано сполук	5	1	0	0	0

Найчисельнішими серед усіх двокомпонентних моделей із першим компонентом приголосною фонемою є такі моделі: FO – 22, NO – 14, PO – 13, менш чисельні AO – 5, PF – 1, FN – 1, AF – 1. Так, усі приголосні фонemi не утворюють жодного двокомпонентного слова української мови із наступними зімкнено-проривними та афrikативними фонемами. Найхарактернішими є такі поєднання елементів у двофонемній дистрибутивній структурі із першою приголосною фонемою: „щільнна + голосна” (22), „ напіввідкрита + голосна” (14), „зімкнуто-проривна +

голосна” (13), рідше „африкативна + голосна” (5), „зімкнено-проривна + щілинна” (1), „щілинна + напіввідкрита” (1), „африкативна + щілинна” (1). Найбільші сполучувальні можливості мають щілинні фонemi, які здатні утворити 23 сполуки, зімкнено-проривні – 14 сполук та напіввідкриті – 14 сполук, менші – африкативні фонemi – 6 сполук. Цікаво, що першим компонентом серед усіх зімкнуто-проривних фонем найчастіше зустрічаються фонemi /б/, /п/, /д/, /т/ (ба, бе, па, пі, по, де, до, ти, та, то, те, ту, тю), серед африкативних – фонemi /ч/ та /ц/, /ц'/ (чи, це, ци, ці, ця, чш), серед щілинних – фонemi /в/, /ф/, /ж/, /з/, /з'/, /й/, /с/, /с'/, /х/, /ш/, /г/ (ви, фа, фе, фу, за, зо, зі, же, се, си, сі, ша, я, є, ю, ха, хе, ху, га, ге, го, гу), а серед напіввідкритих – фонemi /м/, /л/, /н/, /н'/, /р/ (ма, ме, ми, мі, мо, му, лі, ля, на, но, ну, ньо, ню, ре).

Зведена таблиця двокомпонентних моделей із першим компонентом приголосною фонемою

Типи фонем	О	Р	А	Ф	Н	Усього зафіксовано
Р	13	0	0	1	0	14
Ф	22	0	0	0	1	23
Н	14	0	0	0	0	14
А	5	0	0	1	0	6
Всього	54	0	0	2	1	57

Як бачимо, найчисельнішими серед двокомпонентних моделей із першим компонентом приголосною фонемою є поєднання приголосних фонем із наступними голосними (54сполуки).

Висновки. Отже, у сучасній українській мові серед двокомпонентних моделей із першим компонентом голосною фонемою найбільш типовими є такі моделі: О(/о/)Ф – 6, О(/а/)Ф – 5, тобто поєднання голосної із наступною щілинною фонемою. Характерними є такі поєднання елементів у двофонемній дистрибутивній структурі із першою голосною фонемою як «голосна + щілинна» (18) та «голосна + напіввідкрита» (12). Серед двокомпонентних моделей із першим компонентом приголосною фонемою найбільш типовими є такі моделі: FO – 22, NO – 14, PO – 13. Характерними є такі поєднання елементів у двофонемній дистрибутивній структурі із першою приголосною фонемою: «щілинна + голосна» (22), «напіввідкрита + голосна» (14), «зімкнуто-проривна + голосна» (13), хоча слова, в яких вони зустрічаються, належать до периферії лексичної системи української мови. Такі дистрибутивні структури двох фонем не є типовими для сучасної української мови.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бусел, В. Т. (Ред.). (2004) *Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики*. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 896 с.

Ганич, Д. І. & Олійник, І. С. (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Київ: Вища школа, 360 с.

Гриднева, Л. М. (1974). Порождение слога в современном украинском языке. *Структурная и математическая лингвистика*, 2, С. 32-39.

Коптілов, В. В. & Нікітіна, Ф. О. (1966) *Число и слово*. Київ: Наукова думка, С. 18-48.

Коструба, П. П. (1963). *Фонетика сучасної української літературної мови*. Львів, 100 с.

Мельчук, И. А. (1974). *Опыт теории лингвистических моделей „смысл-текст”*. Москва: Наука, С. 310-314.

Перебийніс, В. С. (1970). *Кількісні та якісні характеристики системи фонем української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 270с.

Пиотровский, Р. Г. (1966). *Моделирование фонологических систем и методы их сравнения*. Москва-Ленинград: Наука, 299 с.

Ревзин, І. І. (1977). *Современная структурная лингвистика*. Москва, Наука, 263 с.

Савченко, І. Ф. (1972) Фонемний аналіз трифонемних словоформ. *Мовознавство*, 6, С. 37-44.

Старак, Т. В. (1965) Особливості початкових сполучень приголосних фонем в українській мові: XXXIX наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної роботи університету за 1964 рік. Тези доповідей. Філологія, журналістика. Львів, С. 49-50.

Тимченко, Є. (1930) *Курс історії українського язика. Вступ: фонетика*. (2-е вид., доп.). Київ-Харків, 212с.

Трубецькой, Н. С. (2000) *Основы фонологии*. Москва, 352с.

REFERENCES

Busel, VT (Eds.) (2004). *Velykyy zvedenyi orfohrafichnyy slovnyk suchasnoyi ukrayyns'koyi leksyky* [A large summary spelling dictionary of modern Ukrainian vocabulary]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 896 p. [in Ukrainian]

Hanych, D. I. & Oliynyk, I. S. (1985). *Slovnyk lnhvistychnykh terminiv* [A dictionary of linguistic terms]. Kyiv: High School, 360 p. [in Ukrainian]

Gridneva, L. M. (1974). *Porozhdenye sloha v sovremennom ukraynskoy yazyke* [Generation of syllable in modern Ukrainian]. *Strukturnaya i matematycheskaya lnhvyystyka – Structural and Mathematical Linguistics*, 2, pp. 32-39. [in Russian]

Koptilov, V.V. & Nikitina, F.A. (1966) *Chyslo i slovo* [Numbers and words]. Kyiv: Scientific Thought, pp. 18-48. [in Ukrainian]

Kostruba, P. P. (1963). *Fonetyka suchasnoyi ukrayynskoyi literaturnoyi movy*. [Phonetics of Contemporary Ukrainian Literary Language]. Lviv, 100 p. [in Ukrainian]

Melchuk, I. A. (1974). *Opyt teoryy lynchvystycheskykh modeley „smysl-tekst”* [Experience in the theory of linguistic models «sense-text»]. Moscow: Science, Pp. 310-314. [in Russian]

Perebinis, VS (1970). *Kilkisni ta yakisni kharakterystyky systemy fonem ukrayins'koyi literaturnoyi movy* [Quantitative and qualitative characteristics of the phoneme system of the Ukrainian literary language]. Kyiv: Scientific Opinion, 270 p. [in Ukrainian]

Piotrovsky, R. G. (1966). *Modelyrovanye fonolohycheskykh system y metody ykh sravnenyya* [Modeling of phonological systems and methods of their comparison]. Moscow-Leningrad: Science, 299 p. [in Russian]

Revzin, I. I. (1977). *Sovremennaya strukturnaya lynchvystyka* [Modern structural linguistics]. Moscow, Science, 263 p. [in Russian]

Savchenko, I.F. (1972). Fonemnyy analiz tryfonemnykh slovoform [Phonemic analysis of three-phonemic word forms]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 6, Pp. 37-44. [in Ukrainian]

Starak, TV (1965) *Osoblyvosti pochatkovykh spoluchen' pryholosnykh fonem v ukrayins'kiy movi* [Peculiarities of initial consonants of phonemes in the Ukrainian language]: XXIX scientific conference devoted to the results of the research work of the University for 1964. Abstracts. Philology, journalism. Lviv, Pp. 49-50. [in Ukrainian]

Timchenko, E. (1930). *Kurs istoriyi ukrayins'koho yazyka. Vstup: fonetyka* [The course of history of the Ukrainian language. Introduction: Phonetics]. (2nd ed., Suppl.). Kyiv-Kharkiv, 212 p. [in Ukrainian]

Trubetskoy, NS (2000) *Osnovy fonolohyy* [Fundamentals of Phonology]. Moscow, 352 p. [in Russian]